

מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות

עורכות: מיכל קוזמרנבו, מיה לביאג'אי, דפנה הקר

מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות

עורכות:

מיכל קרומר-נבו, מיה לביא-אג'אי, דפנה הקר

סדרת מגדרים

עורכות

חנה נוה (עורכת ראשית), חנה הרצוג

עריכה מדעית: חנה הרצוג

הוצאת הקיבוץ המאוחד

סדרת מגדרים

סדרת מגדרים מקיימת הליכי שיפוט אקדמיים

תוכן עניינים

דפנה הקר, מיה לביא-אג'אי, מיכל קרומר-נבו
הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות 7

חנה הרצוג
דרכים לדעת – דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה
מרואיינת 32

עינת לחובר
ביוגרפיה נשית = מעשה פמיניסטי? 54

הנרייט דהאן-כלב
שאלת 'המה' ו'האיך' בחקר משילות ומגדר 77

יערה לזין-פריימן
The "F" word: האם יש ליידע את משתתפי המחקר שמדובר במחקר
פמיניסטי ובחוקרת פמיניסטית? השלכות, תגובות מרואיינים ורפלקסיה על
דילמת היידוע 94

סיגל נגר-רון
על דיבור, שתיקה ו"רפלקסיביות בזמן אמת" כראיונות עם נשים בעלות
שוליות מרובה 112

אורלי בנימין
רוח הפעולה הנשית המשותפת כדיון באתיקה במחקר ראיונות פמיניסטי
ישראלי 134

חן משגב
פמיניזם, תיאוריה קווירית ומחקר גיאוגרפי: דיון אפיסטמולוגי ומתודולוגי 152

טל לזין-רוטברג
הכמיהה לשותפות: שותפות כעיקרון מתודולוגי במחקר הפמיניסטי 173

Feminist Research Methodologies

Editors:

Michal Krumer-Nevo, Maya Lavie-Ajayi, Dafna Hacker

MIGDARIM (genders) SERIES

Editorial Board:

Hannah Naveh, Hanna Herzog

Migdarim is a peer-reviewed academic publication series

ערכה והביאה לדפוס: לאה שניר
עיצוב העטיפה: רוני בלוסטוקי

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מיכאני (לרבות צילום
והקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

ISBN 978-965-02-0725-0

©

By Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd. Tel Aviv
Printed in Israel 2014

כל הזכויות בעברית שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ
הדפסה: דפוס חדקל, תל-אביב תשע"ד

אתר הוצאה www.kibutz-poalim.co.il

דפנה הקר, מיה לביא-אג'אי, מיכל קרומר-נבו הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות

הקדמה

באקדמיה הישראלית, למרות קיומו של מחקר על נשים, המתבצע על ידי נשים, למען קידומו של סדר יום פמיניסטי, מורגש חסרונו של דיון מפורש בשאלות הקשורות למתודולוגיות של המחקר הפמיניסטי. בחירות מתודולוגיות, המהוות מענה לשאלות אילו טכניקות לאיסוף ידע על העולם ניתן וראוי להפעיל, נובעות מתוך עמדה אונטולוגית על מהות העולם, ומתוך עמדה אפיסטמולוגית על מה ניתן לדעת על העולם. חוקרות פמיניסטיות מדגישות גם את הצורך לברר את העמדה האקסיוולוגית, קרי: העמדה המוסרית בדבר הערכי והראוי כבסיס לבחירות מתודולוגיות מודעות (Keifer-Boyd, in press). ספר זה מבקש לפרוש ולבחון את ההכרעות המתודולוגיות שעושות חוקרות פמיניסטיות במסגרת מחקר המבקש להיות פמיניסטי.¹

בספר אנו נמנעות מלהציע לחוקרת הפמיניסטית כללי עשי / אל תעשי. נהפוך הוא, עמדתנו האונטולוגית והאקסיוולוגית בדבר ריבוי נקודות המבט וחשיבותן, כמו גם ריבוי התיאוריות הפמיניסטיות המנחות מחקרים פמיניסטיים, מובילה להימנעות מתכתיבים מתודולוגיים כשם אמת אחת, נצחית ואוניברסלית (Reinharz, 1992). הימנעות מתכתיבים גם משמרת את היסוד היצירתי, הפתוח והגמיש של דרך יצירת הדעת הפמיניסטית (ראו גם מאמריהן של חנה הרצוג ושל ענבל וילמובסקי, בספר זה). מכאן שאין זה "ספר הדרכה" עם כללים, נהלים, ועמדות נחרצות כיצד יש לבצע מחקר פמיניסטי, אלא מקבץ מאמרים המזמינים לדיון רפלקסיבי במטרות, באמצעים ובדילמות הכרוכים בניסיון לצבור ידע פמיניסטי בדרכים פמיניסטיות. במאמרנו זה, הפותח את הספר, אנו מבקשות לשרטט בקליפת אגוז, את התשתית התיאורטית שמנחה את המחקר הפמיניסטי ואת מאפייניו הייחודיים. סקירתנו נשענת על הספרות הפורה שנכתבה ב-25 השנים האחרונות מחוץ לישראל על מתודולוגיות פמיניסטיות, על מחקרים פמיניסטיים שנערכו בישראל, על הדיונים שהתקיימו במסגרת פעילות הקבוצה שהניבה ספר זה, ועל ניסיונו כחוקרות השואפות לערוך מחקרים פמיניסטיים וכמרחצות המפגישות סטורנטיות עם מתודולוגיות פמיניסטיות. הסוגיות שנעלה במאמרנו הפותח, בתמצית בלבד, יידונו בהרחבה ויודגמו בהמשך במאמרי הספר.

חשוב להדגיש כי מאמרנו זה, כמו גם הספר כולו, אינו מתיימר לסקור את

1. לאורך המאמר אנחנו כותבות בגוף אישה כדי להתייחס הן לנשים והן לגברים.

מיה לביא-אג'אי

זה המחקר שלי, שלך, שלנו - שימוש במחקר פעולה-משתף כמתודולוגיה פמיניסטית 192

עמליה זיו

צרות קוויריות: דילמות של ידע, כוח וקהילה 210

מיכל קרומר-נבו ומירית סידי

פמיניזם, כתיבה מחקרית ואחרות 229

ענבל וילמובסקי

פרקטיקות פמיניסטיות פוגשות פרקטיקות אקדמיות ולהפך: סוגיות בלימוד מחקר פמיניסטי 248

ביבליוגרפיה 270

הכותבות 302

הכוח החברתי העדיף של גברים מאפשר להם להבנות את המציאות החברתית על פי צורכיהם ולהכפיף נשים לרצונותיהם.

זרמים פמיניסטיים חלוקים ביניהם בקשר לסיבות הפער ביחסי הכוחות בין נשים לגברים ובדרכים שיש לנקוט כדי לבטל פער זה. אולם כולם חולקים את עמדת המוצא האונטולוגית, לפיה לא ניתן להבין את התנסויותיהן ואת חוויותיהן של נשים מבלי לבחון אותן בתוך ההקשר החברתי של יחסי אי שוויון בין המינים (לסקירת התיאוריות המונחות בבסיס הזרמים הפמיניסטיים השונים ראו באום ואחרות, 2006; ינאי, אל אור, לובין ונווה, 2007; Tong, 2009).

האונטולוגיה המשותפת העומדת בבסיס ההגות והעשייה הפמיניסטיות, משפיעה על כל שלבי המחקר הפמיניסטי, החל מהגדרת מטרת המחקר ועיצוב שאלת המחקר, דרך בחירת אוכלוסיית המחקר ודרכי המחקר, וכלה בכיקודת רלפקסיבית על מיקומה החברתי של החוקרת והשלכותיו על המחקר.

אפיסטמולוגיה

המחקר הפמיניסטי הביא ליצירת סדר יום אפיסטמולוגי חדש, כשחוקרות פמיניסטיות החלו להצביע על האופנים שבהם המדע משקף את תחומי העניין של גברים בלבד, ולהראות כי מה שמוגדר מדעית כנורמה ונתפס כסטנדרט מחייב לגבי המין האנושי בכללותו, מתבסס בפועל על ידע שהוא רלבנטי לגברים בלבד ומדיר את חוויותיהן של נשים, נושאי העניין והפרספקטיבות שלהן (גיליגן, 1995; Harding, 1986; Hesse-Biber, Leavy & Yaiser, 2004; Miller, 1976; Reinharz, 1992, p. 11).

בראשית הדרך התמקדו היסטוריוניות פמיניסטיות בתיאור מעשייהן של נשים חלוצות כמדעניות, כמנהיגות או כאמניות, ואשר ההתעלמות מהן בתקופה בה פעלו ואף מאוחר יותר, הביאה להעלמתן מהתודעה ההיסטורית (Reinharz, 1993) (ראו גם מאמריהן של עינת לחובר ושל הנרייט דהאן-כלב בספר זה).

הפרויקט של תיעוד חייהן ופעולתן של נשים מובילות בתחומן, הניע חוקרות פמיניסטיות להצביע על כשליה של הדיסציפלינה ההיסטורית ולהציע היסטוריה חדשה של תולדות המדע, הפוליטיקה והתרבות. יתרה מזו, חוקרות אלה טענו, שמחקר המתעלם מנשים הוא מחקר מוטה, נגוע בדעות קדומות, ולכן מהווה "מדע רע" (Harding, 1987a, p. 182). כמו כן, במהלך המאה ה-20, סימון דה בובואר (de Beauvoir, [1953] 1989), בטי פרידן (Friedan, 1963) וקייט מילט (Millett, 1969), חשפו את האופנים בהם המדע מושפע ממיניות ספרותיים, היסטוריים ותרבותיים לגבי נחיתותן של נשים, ואף מחזקם.

בצד חשיפת האופנים שבהם מעצבים יחסי הכוח המגדריים את עולם המדע והידע המדעי והערעור על מה שנתפס כאמיתות מדעיות, לדוגמה, במחקרים רפואיים,

העשייה המחקרית-פמיניסטית בישראל, ומכאן שרבות וטובות הפועלות בתחום אינן מוזכרות. למרות שאין עוררין על חשיבותה של סקירה כזו, מטרתנו היא להציב במרכז את ה"איך עושים מחקר" ולא את ה"מה חוקרים". כך שהמחקרים המאוזכרים לאורך המאמר, הן של חוקרות ישראליות והן של אחרות, מהווים דוגמאות בלבד ולא בחינה שיטתית של רוחב יריעת המחקר הפמיניסטי בישראל. כמו כן, אנו מתמקדות במחקר פמיניסטי, והגם שהתפתחותו, לרבות בהקשר המתודולוגי, קשורה בזיקות היסטוריות ותוכניות לזרמי חשיבה, עשייה ומחקר אחרים, כגון המאבק לשחרור השחורים בארצות הברית, ההגות הרב-תרבותית, פוסט קולוניאליזם, פוסט מודרניזם, והמהפך האיכותני במדעי החברה, קצרה היריעה מלמפות את כלל הזיקות הללו ולדון בהן באופן מעמיק.

מהו מחקר פמיניסטי?

השאלה הראשונה שספר העוסק במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות צריך להתמודד עמה היא, מהו מחקר פמיניסטי? מסגרת החשיבה הפמיניסטית, שמבקשת לערער על הגדרות מגבילות, מתייחסת גם לשאלה בסיסית זו כאל הזמנה לשיחה בעלת קולות רבים, ולא כאל שאלה המחייבת בירור שבסופו תשובה חד משמעית. שולמית ריינהרץ (Reinharz, 1992:3-4), למשל, מתנגדת לניסיון להגדיר מהו מחקר פמיניסטי, שכן כל ניסיון כזה מטשטש את מרכזיות החשיבה הדילמתית של חוקרות פמיניסטיות ואת סירובן לייצר תשובות חד משמעיות בעולם מורכב ודינמי. בדומה, אנו מעדיפות למפות את מאפייניו של המחקר הפמיניסטי, כפי שהם צומחים מפועלן של חוקרות פמיניסטיות, מאשר לנסות לזקק הגדרה אחת סגורה, שתתקשה לתת ביטוי לעושר, למורכבות, ולדינמיות של שדה הידע הפמיניסטי. תחילה נסקור את העמדות האונטולוגיות, האפיסטמולוגיות והאקסילוגיות של חוקרות פמיניסטיות, ולאחר מכן נבחן את הזיקות בינן לבין הכרעותיהן המתודולוגיות, תוך דיון בשאלה, האם יש בכלל מקום להגדרה נפרדת של "מתודולוגיות פמיניסטיות".

אונטולוגיה

עמדת המוצא האונטולוגית המשותפת לכל הזרמים הפמיניסטיים, כמו גם לזרמים ביקורתיים אחרים היא, שהחברה האנושית הינה חברה קונפליקטואלית שבה קבוצות חברתיות נאבקות על משאבים חומריים וחברתיים. הזרמים הפמיניסטיים שותפים גם לתיאור החברה האנושית בעת החדשה כחברה פטריארכלית, כלומר חברה שבה גברים כקבוצה הם בעלי כוח חברתי רב יותר יחסית לנשים כקבוצה.

פסיכולוגיים, סוציולוגיים והיסטוריים, הציגו חוקרות פמיניסטיות, החל משנות ה-60 של המאה ה-20 ואילך אלטרנטיבה, בדמות מחקר אשר מתבצע על ידי נשים, על נשים ולמען נשים. מחקר זה לא התמקד רק בנשים "חשובות", אלא בחייהן של נשים מכל שכבות האוכלוסייה ובסוגיות המטרידות אותן. סוגיות דוגמת הגוף הנשי וחשיפתו לאלים ולמשטור; אמהות כחוויה מעצימה ומדכאת; ממשקים בין מגדר, עוני וגזע; אחווה בין נשים; ואפליית נשים במוסדות חברתיים דוגמת שוק העבודה ומערכת המשפט, זכו לראשונה לתשומת לב ממוקדת ומעמיקה (Meyers, 1997). גם בישראל החלה להתפרסם כתיבה פמיניסטית על נושאים אלה, בתחילה על ידי פוליטיקאיות ואקטיביסטיות (למשל, אלוני, 1976; סבירסקי, 1984), ולאחר מכן על ידי חוקרות מתחומים שונים (ראו, בין היתר בקבצים: יזרעאלי, פרידמן ושריפט, 1982; רדאי, שלו וליבן-קובי, 1995; יזרעאלי ואחרות, 1999; Azmon; 1993; Swirski & Safir, 1993).

חוקרות פמיניסטיות הצטרפו אפוא והיוו מקור הראה למהלך רחב, שכלל גם מחקר על קבוצות מוחלשות אחרות כגון מיעוטים גזעיים ואתניים, על ידי סימון אנשים "רגילים", ובהקשר הפמיניסטי, נשים "רגילות", חוויותיהן וקולותיהן, כמקור ידע לגיטימי וכזירת מחקר ראויה. הוגות וחוקרות שונות עסקו במשמעויות האפיסטמולוגיות של סימון זה ופיתחו את הדיון בהן לכרי אפיסטמולוגיה של נקודת המבט (Feminist Standpoint Epistemology). על פי אפיסטמולוגיה זו, הפעולות היומיומיות משוקעות במבני כוח של הזדמנויות ואילו ציפים מטריאליים ותפיסותיהם של בני אדם מעוצבות בהתאם למיקומם בהיררכייה של מבני הכוח. על פי אפיסטמולוגיה זו, תנאי להבנת מבני הכוח ופעולה פמיניסטית של היחלצות מכבליהם, הוא הבנת המציאות דרך עיני הסובייקטים הפועלים בתוכם (Harding, 2007). אכן, ההתמקדות בחוויות השגרתיות של נשים, אפשרה לחוקרות לעמוד על הדרכים המגוונות שבהן מתבטאות בחיי היום יום הזיקות העמוקות בין האישי לציבורי, ולנתח את הפרקטיקות, המוסדות והייצוגים החברתיים, אשר מכתיבים ומעצבים את נחיתותן החברתית של נשים. התפתחות זו הייתה בעלת תרומה להרחבת השיח הפמיניסטי, כיוון שאפשרה להצביע על נחיתותן של נשים בשל היותן נשים הן בספירה הציבורית והן בספירה הפרטית, וכן אפשרה תיעוד ושיום (naming) של הפגיעות שמתרחשות נגד נשים רבות במהלך חייהן (Brooks, 2007).

הצבת התנסויותיהן של נשים במרכז המחקר כאבני הבניין של צבירת הידע, מביאה לראייה מורכבת של עולמן של נשים. נשים מתגלות ככאלה שמקיימות יחסים מורכבים עם ההקשר החברתי של אי השוויון המגדרי (Stanley & Wise, 1983). בהיותן שייכות לקבוצה מדוכאת, מפתחות נשים תודעה כפולה, שיש בה מודעות גם לחיי עצמן וגם לחייהם ולמצבם של גברים, השייכים לקבוצה המדכאת. במובן זה, נשים הן מקורות לידע ייחודי. מצד אחד, הן מודעות למה שמצופה מהן ולאופן שבו מגדיר אותן הסיפור ההגמוני. אך מצד שני, ובה בעת, הן יודעות לתאר

את חייהן ואת שאיפותיהן, חלומותיהן ומאבקי היום יום שלהן, גם כאשר אלו אינם עולים בקנה אחד עם הסיפור ההגמוני (Smith, 1987). הבנות אלו הביאו חוקרות פמיניסטיות לצורך לחשוף את אי היכולת ואת אי הרצון של נשים לפתח נקודת מבט מהותנית אחת. חשיפה זו מאפשרת לבחון את האופנים והמרחבים שבהם, נשים הן בו זמנית, חסרות כוח ובעלות כוח, מדוכאות ומדכאות.

הלגיטימיות של העיסוק בחוויותיהן ובהתנסויותיהן של נשים, והתפתחותם של זרמים פמיניסטיים אנטי-מהותניים, דוגמת הפמיניזם הצבעוני, הפמיניזם הפוסט-קולוניאלי והפמיניזם הלסבי, אפשרו לחוקרות פמיניסטיות מסוף שנות ה-80 של המאה ה-20 (למשל, Crenshaw, 1989; Robson, 1990; הוקס, 2002; מוהנטי, 1988) [2006] לזהות את ההבדלים בין נשים. ההתמקדות במחקר בהבדלים בין נשים לגברים רק על בסיס מגדר, פינתה את מקומה להתמקדות במצבי החיים השונים של נשים על רקע הצטלבות מצבי השוליות שלהן, על בסיס אתניות, מעמד, גזע, נטייה מינית, גיל, או יכולת גופנית (ability). התמקדות זו הובילה להבנת ההבדלים בין קבוצות שונות של נשים והעשירה את הדיון בהבדלים בין נשים לגברים. הנחות המוצא של המחקר הפמיניסטי לגבי מגדר, מיניות, גזע ומעמד הן, שמדובר בקטגוריות דינמיות, המושפעות מיחסי כוח היררכיים בזמן ובמקום מסוימים, ואלה קשורות זו לזו, ומשפיעות בכל סיטואציה חברתית על בני אדם במישור הפסיכולוגי והחברתי (Weber, 2004).

יתרה מזו, הסירוב לשאול את "שאלת האישה" בה' הידיעה, וההתעקשות לשאול שאלות על נשים ממגוון שכבות האוכלוסייה, קראו תיגר על הקטגוריה המדעית המקובלת "אישה", ואף פתחו פתח למחקרים פמיניסטיים דה-קונסטרוקטיביסטיים החושפים את הדרכים שבהן קטגוריה תרבותית זו, כמו גם קטגוריות ממוגדרות אחרות דוגמת "גבר", "האדם הסביר", "עקרת בית", "אם חד-הורית" ו"לסבית", מוכנות, מתקבעות, ומעורערות (Gannon & Davies, 2007). מהלך זה מתקשר לתובנה שהדגש על קולותיהן של נשים אינו מחייב זניחת קולות אלה, שאינם נענים לקטגוריה "אישה", כמו גברים, טרנסג'נדרים, או ילדים. הכללת קולותיהם של נחקרים שאינם נשים מהווה אתגר, שהחל להידון בספרות העוסקת במחקר פמיניסטי בעיקר במהלך העשור האחרון (Presser, 2005; Taylor & Rupp, 2005) (ראו גם מאמרם של יערה לוין וחן משגב בספר זה).

אקסילולוגיה

כדומה לזרמים ביקורתיים אחרים, כגון המרקסיזם והפוסט-קולוניאליזם, כל הזרמים הפמיניסטיים חולקים עמדה אקסילולוגית, שעל פיה דיכוי אינו מוסרי. הייחודי בהגות הפמיניסטית הוא ההתמקדות בדיכוי של נשים. מכאן נובעת השאיפה הפמיניסטית לשחרר נשים ממצבי דיכוי, להבטיח להן שוויון חברתי,

להעצים אותן, ולעצב עולם שבו נשים, גברים, ומי שמסרבים או אינם יכולים להיכלל באחת משתי הקטגוריות הללו, יוכלו לעצב את הביוגרפיות האישיות, המשפחתיות והחברתיות שלהם ללא מחיר מגדרי.

האפיסטמולוגיה הפמיניסטית מובילה להבנה שכל מחקר הוא פוליטי, כיוון שהוא מתקיים בתוך מערך של יחסי כוח ומהווה פעולה בתוך יחסי כוח אלו. הבנה זו, יחד עם העמדה האקסולוגית בדבר החובה למגר את הדיכוי החברתי של נשים, מציבות את החוקרות הפמיניסטיות בחוד החנית הביקורתית, המופנית גם על ידי זרמים ביקורתיים אחרים, כנגד האתוס האקדמי הפוזיטיביסטי המקובל של הפרדה בין השדה האקדמי לשדה הפוליטי. לא רק שמחקר אינו יכול להיות א-פוליטי, ולו בגלל ההכרעה הערכית מה חשוב לחקור ומה חסר חשיבות, ועל כן אינו ראוי לתשומת לב מחקרית, אלא שלאנשי ולנשות האקדמיה, המהווים אליטה פריווילגית, מוטלת חובה מוסרית לפעול למען חברה צודקת והומנית יותר.

עיון המחקר והעשייה האקדמית בפעילות למען שינוי חברתי נעוץ גם בהיסטוריה של התנועה הפמיניסטית, שכן האקדמיה הפמיניסטית צמחה מהאקטיביזם הפמיניסטי. חוקרות פמיניסטיות חיובות לפעילות השטח את פיתוח התודעה הפמיניסטית (Hesse-Biber, 2007a, p. 5), ופעמים רבות גם את איתור הבעיות והחזון הערכי, שהיו ועודם מהווים מצע פורה להמשגה תיאורטית ולמחקרים אמפיריים.

המחויבות לעמדה פמיניסטית הובילה חוקרות שלא להסתפק בבחירה בנושאים רלבנטיים לחיי נשים, אלא לראות בנשים, בהתנהגויותיהן, בנטייתיהן, בחלומותיהן, בשאיפותיהן ובפחדיהן, מקור להמשגה מחודשת של הנורמלי, הראוי והמוסרי, שמחלצת נשים ונשיות מהקטלוג שיצר המדע הפטריארכלי כ"אחר". כך, למשל, הציגו קרול גיליגן (1995) קריאה לגבי ההתפתחות המוסרית של נערות; ננסי צ'ודורוב (Chodorow, 1978) את התיאוריה לגבי ההתפתחות הפסיכו-סקסואלית והקשר עם האם, ואדריאנה קבררו (Cavarero, 1995) את קריאתה במיתוס על פנלופה, תוך כרי שחרור מהשימוש בקטגוריות "הגבריות" לגבי מהו מוסרי, מהי התפתחות פסיכו-סקסואלית נורמלית, ומהי נאמנות.

חילוצן ופיתוחן של נורמות מוסריות אלטרנטיביות למוסר הגברי ההגמוני, מהווים דוגמה אחת לחיבור בין מחקרים אקדמיים לבין שינוי חברתי. חוקרות רבות סבורות שהאקסולוגיה הפמיניסטית מחייבת את החיבור הזה, אולם, לכאורה, קיימת מחלוקת לגבי טיבו. יש הרואות בפיתוח תיאורטי ובהצגת שאלה שלא נשאלה קודם תרומה לשינוי חברתי; יש המקוות לתרומת המחקר להעלאת תודעה ולשחרור תודעתי של החוקרת, הנחקרות והקוראות; ויש המתעקשות על הפקת ממצאים הרלוונטיים למאבק פוליטי או לרפורמות מדיניות מסוימות, כתנאי להכרה במחקר כתורם לשינוי חברתי (DeVault, 1999, p. 31). לשיטתנו, לא מדובר במחלוקת ואין הכרח לבחור דרך אחת ליצירת שינוי חברתי (ראו גם Reinharz, 1992, p. 252). זאת, בין היתר, כיוון שפעמים רבות פיתוחים תיאורטיים מובילים

לשינוי תודעתי שמזין מחקרים אמפיריים מכווני מדיניות, שבתורם מהווים השראה לתיאוריה, וחוזר חלילה.

כל המאפיינים האונטולוגיים, האפיסטמולוגיים, והאקסולוגיים שמנינו עד כה של המחקר הפמיניסטי, נוגעים לבחירות שבהן נוקטות חוקרות פמיניסטיות ביחס לתוכן מחקריותן. אולם המאפיינים הללו עשויים להשפיע גם על עיצוב דרכי המחקר. בעקבות סנדרה הרדינג (Harding, 1986), שולמית ריינהרץ (Reinharz, 1992), אן אוקלי (Oakly, 1981), מרג'ורי דהוולט (DeVault, 1990, 1999), מישל פיין (Fine, 1988, 2006; Fine & Pat, 1992), שרלין הס-ביבר (Hesse-Biber, 2007a) ואחרות, אנו מציעות בספר זה להסיט את הזרקור מההתמקדות בתכני המחקר למתודולוגיות המחקר. זאת, מתוך עמדה שמבקשת לראות בבחירה בעריכת מחקר פמיניסטי גם בחירה הנוגעת לאופני העיצוב של המחקר עצמו, כלומר לשאלות של מתודה ושל אתיקה, הנוגעות לעיצוב שאלת מחקר, בחירת כלי המחקר, ולאופני השימוש הספציפיים בהם, כמו גם לדרכי ניתוח הממצאים ולהעלאתם על הכתב.

מתודולוגיות פמיניסטיות

סנדרה הרדינג מגדירה מתודולוגיית מחקר כ"תיאוריה וניתוח של האופן שבו מחקר מתבצע או אמור להתבצע" (Harding, 1987b, p. 3), וזו כוללת שלושה מרכיבים: עמדה אפיסטמולוגית, מתודה ספציפית ואתיקה. אחרות מוסיפות כי המחויבות למתודולוגיה פמיניסטית היא מחויבות לתיאוריות פמיניסטיות (על זרמיהן המגוונים), לחזון הפמיניסטי הייחודי של שינוי חברתי באמצעות יצירת ידע למען נשים, שימוש במתודות שאינן דכאניות ובדיקה ביקורתית מתמשכת של הפרדיגמות האינטלקטואליות הדומיננטיות (Acker, Barry & Esseveld, 2007; Miner-Rubino, Epstein Jayaratne & Konik, 1983/1996). שולמית ריינהרץ מתארת את עיסוקה במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות כמונע על ידי הרצון להיות "יצרנית של ידע מבלי להיות לכודה בייצור מחדש של דרכים פטריארכליות להפקת ידע" (Reinharz, 1992, p. 17).

בין החוקרות הפמיניסטיות לא שוררת תמימות דעים לגבי השאלה אם קיימות בכלל מתודות מחקר פמיניסטיות או אם ראוי שתהיינה כאלה. יש הסבורות כי כל מתודה עשויה לשרת את סדר היום הפמיניסטי, ואחרות סבורות כי כל מחקר הכולל עדות עצמית של החוקרת על זיקה לפמיניזם הוא מחקר פמיניסטי. לעומתן, יש הטוענות כי לא ניתן לקיים מחקר פמיניסטי תוך כדי שימוש ב'כלי של האדון' (Lorde, 1984), כלומר, בכלי מחקר שהדירו נשים לאורך ההיסטוריה. כדי להימנע משימוש במתודולוגיות דכאניות, חובתנו להיות מודעות לאפיסטמולוגיה, למתודה ולאתיקה שאנו מפעילות במחקרנו ולהתאימן לעקרונות היסוד של האונטולוגיה

הפמיניסטית בה אנו מחזיקות. כדי "לכתוב נשים", כלומר, כדי לכתוב את החוויות המגוונות של נשים ולהחזירן אל תוך שיחים דיסציפלינריים וכדי לפתח שימוש דיסציפלינרי של האישי, יש להתקדם לקראת שיטות חדשות של ייצור ידע. אפשר להניח כי שיטות אלו לא תתקבלנה בברכה, שכן הבסיס הדיסציפלינרי השמרני מבקש לקבע את ההבנות הקונבנציונליות אשר מעוותות חוויות של נשים, בין השאר באמצעות ההתעקשות על דרכי ידיעה שמרניות.

אנו מזוהות שלושה שלבים בהתפתחותן של מתודולוגיות פמיניסטיות. בהמשך, נתאר את שלושת השלבים, תוך הדגשת ההבדלים ביניהם והאפשרויות שכל אחד מהם פותח לפיתוחים מתודולוגיים. חשוב לציין כי למרות שאנו מדברות על שלבים, ולמרות שניתן לזהות קשרים בין השלבים המתודולוגיים לבין ההתפתחויות התיאורטיות בפמיניזם, לא מדובר בהתפתחות היסטורית לינארית מובהקת. החלוקה שאנו מציעות, היא אם כן חלוקה אנליטית יותר מאשר כרונולוגית.

שלב I – האמפיריציזם הפמיניסטי

כאמור, תחילת דרכו של המחקר הפמיניסטי התאפיינה בהתמקדות בתכנים פמיניסטיים, הנוגעים לנשים. בתקופה זו חוקרות פמיניסטיות לא עסקו בפיתוח כלי מחקר ייחודיים, אלא עשו שימוש נרחב באמפיריציזם פמיניסטי (Hundleby, 2007). באמצעות אמפיריציזם פמיניסטי הצטרפו חוקרות לפרויקט הפוזיטיביסטי, שהפך להגמוני במדעי החברה בעולם המערבי בעידן המודרני (Gergen, 2008). בלבו של הפרויקט הפוזיטיביסטי ניצבת היומרה לייצר ידע אובייקטיבי, ניטרלי, ואי-פוליטי, אשר ישקף אמת אחת, חיצונית לחוקרת, שתתגלה באמצעות מדידות מחקר מדויקות ועקביות. חוקרות ההולכות בדרך זו מונעות על ידי הנחות היסוד המסורתיות לגבי מהו מדע וכיצד יש לייצר ידע, ועושות שימוש במערכי מחקר ג'יסויים ובכלי מחקר כמותיים, כמו שאלונים וסקרים (Reinharz, 1992, ch. 4; Miner-Rubino, Epstein Jayaratne, & Konik, 2007; Rosser 2007).

התרומה הפמיניסטית של חוקרות אמפיריציסטיות באה לידי ביטוי בהתעקשותן לחקור נשים בכלים מדעיים מקובלים ובכך לחשוף תופעות של סקסיזם, גזענות, מעמדנות (classism), טרור-סקסיזם ומופעים נוספים של אי צדק חברתי (Rubino, Epstein Jayaratne, & Konik, 2007). כלים אלו נהנים מלגיטימיות גבוהה, לכן לממצאים הנחשפים בעזרתם יש סיכוי גבוה להתקבלות על ידי קובעי מדיניות ולהשפעה על השיח הציבורי (הקר, 2011). כך, שימוש באמצעים סטטיסטיים מקובלים יכול להוות כלי יעיל להפצת הידע הפמיניסטי בקרב קהלים שאינם מודעים לתפיסות פמיניסטיות או אף מתנגדים להן. מטרת הפמיניסטיות האמפיריציסטיות היא לחשוף את בעיותיהן של נשים יחידות כבעיות של נשים רבות, כדי להיאבק בהשפעתן של המחקר השמרני וכדי לחולל שינוי חברתי.

ג'יין אדמס, מחלוצות העבודה הסוציאלית, הייתה מראשונות החוקרות שעשו שימוש בכלים אלו. בשיתוף עם צוות גדול עסקה אדמס במיפוי של בתי הבושת באחת משכונותיה של שיקגו ב-1895, וסיפקה נתונים על תנאי העבודה והשכר של הנשים העובדות בבתי הבושת, כדי להתריע על מצוקתן (Residents of Hull - House, 2005). ג'יין אדמס תיארה את המתודולוגיה ככוללת מספר שלבים: זיהוי של בעיה מקומית, חקירת הבעיה, יצירת הסבר המבוסס על סטטיסטיקה, הבאת הנתונים לידיעת הרשויות, הפעלת לחץ על הרשויות כדי שיטפלו בבעיה, ובינתיים לקיחת אחריות על יצירת מענים לבעיה במידת האפשר (Adams, 1981 [1910]). באמצעות כלים סטטיסטיים, סייעו חוקרות אחרות לחשוף מגוון רחב של תופעות חברתיות ממוגדרות, החל מפערי השכר בין נשים לגברים, חלוקת התפקידים במשפחה, והפמיניזציה של העוני, דרך ממדי האלימות נגד נשים, וכלה בקשרים שבין השכלה לחוויית האורגזמה הנשית (Reinharz, 1992:79-83).

אולם, לא כל החוקרות הפמיניסטיות אשר משתמשות בכלים פְּמוֹתָנִים מקבלות את כלי המחקר הפוזיטיביסטיים ללא ערעור, ויש מביניהן שהצביעו על כשלים פאלוצנטריים (מוטים אל עבר הגברי) בכלי המחקר הללו והציעו כלי מחקר פוזיטיביסטיים חדשים (Deyault, 1999, p. 34). חוקרות אלו טוענות כי ניתן לזהות הטיות סקסיסטיות במושגים שבהם נעשה שימוש כדי לארגן את הנתונים הסטטיסטיים, בדרכי איסוף נתונים, בתהליכי הניתוח ובהצגת הנתונים (ראו לדוגמה אצל Hesse-Biber, 2007a, pp. 7-10). כיוון שהשפה קשורה באופן הדוק לאופן שבו אנו מבנים ומבנים מגדר, בניית שאלונים וסקרים והצגת תוצאותיהם חייבת להתבסס על מודעות זהירה בבחירת המילים ובניסוח הפנייה והשאלות בכלי המחקר. כך לדוגמה בישראל, סקר המניח חלוקת תפקידים מגדרית במשפחה, כמו זה של המוסד לביטוח לאומי, שואל על ההשלכות של לידת ילד וגילו רק ביחס לתעסוקתן של האמהות, ובאופן זה משקף ומחזק את הנחת היסוד לפיה אין, ולא אמורה להיות, ללידת ילד ולגילו השפעה על תעסוקתם של אבות (שנתון למ"ס 2012, לוח 12.9).

התאמות אלו לא סיפקו את מרבית החוקרות הפמיניסטיות, אשר ביקרו את האמפיריציזם הפמיניסטי מן היסוד, ונטשו אותו לטובת פיתוח ותמיכה של הפרדיגמה האיכותנית, תוך פיתוחן של מתודולוגיות איכותניות כך שיתאימו לאקסילולוגיה הפמיניסטית. ביקורות אלו כוללות ביקורת על הפוזיטיביזם והנחתו בדבר קיומה של אמת אובייקטיבית, וטענות שכדי לחשוף את עולמן של נשים, על המורכבות והייחודיות שבהם, ואת דיכוין החברתי של נשים, לא ניתן להסתפק בכלי מחקר כמותניים. לדוגמה, שימוש בסקרים בלתי אפשרי במצבים שבהם חסמים ארגוניים מונעים חקירת נשים עובדות בתנאי ניצול, ובמצבים שבהם חסמים פסיכולוגיים וחברתיים מונעים מענה מהימן לגבי שיעור הנשים שהן קורבנות גילוי עריות.

שלב II – כלים איכותניים

כאמור, פיתוח מרכזי במחקר הפמיניסטי הוא אפיסטמולוגיית נקודת המבט. החשיבות שאפיסטמולוגיה זו מקנה לחילוף התפיסות של נשים לגבי חיי היום יום שלהן, הוביל לשימוש במתודות איכותניות המאפשרות מגע אינטנסיבי, יומיומי ומעמיק עם מושאי המחקר בסביבתם הטבעית (צבר בן יהושע, 2001). אכן, כיום השימוש בראיונות עומק, תצפיות משתתפות וניתוח ארטיפקטים (דוממים יציר אדם) נפוץ יותר בקרב חוקרות פמיניסטיות, מאשר השימוש בכלי מחקר כמותניים (Kirsch, 1999). בכך, מהווה המחקר הפמיניסטי חלק מהמגמה של התנגדות והצעת אלטרנטיבה למדע הפוזיטיביסטי בדמותו של המחקר האיכותני, מגמה שמתחוללת מאז שנות ה-80 של המאה ה-20 בעיקר במדעי החברה ובמדעי הרוח (Denzin & Lincoln, 2005).

כבר בראשית הדרך של המחקר הפמיניסטי היו חוקרות שהבינו את הפוטנציאל של כלי המחקר האיכותניים להבנת חייהן של נשים. דוגמה בולטת לכך היא מרי קלקינס (Calkins), אחת הפסיכולוגיות הפמיניסטיות הראשונות, שכבר בסוף המאה ה-19, השתמשה בשיטות איכותניות לחקור את העצמי החברתי באינטראקציה בינאישית. בעבודתה יצאה קלקינס נגד התפיסה הפסיכולוגית את הסובייקט כנפרד ובעד תפיסת הסובייקט כמצוי בתלות הדדית עם אחרים, תפיסה התואמת יותר את החוויה הנשית (Gergen, 2008). במאמר מ-1915 הציעה קלקינס עמדה ברורה נגד השימוש בשיטות מחקר של מדעי הטבע בפסיכולוגיה, והדגישה את חשיבות האינטרוספקציה במחקר (Calkins, 1915). דוגמה ידועה נוספת הם מחקריה החלוציים של מרגרט מיד (Mead), שבעזרת עבודה אתנוגרפית, שכללה ראיונות ותצפיות בקרב חברות לא מערביות שונות, חשפה את הזיקות שבין הבניות חברתיות לבין התנהגויותיהן של נשים, וכך קעקעה את התפיסה הרווחת שלפיה כל ההבדלים בין נשים לגברים הם טבעיים, מולדים, ואוניברסליים (Mead, 1949).

החל משנות ה-80 של המאה ה-20 הגיעו חוקרות פמיניסטיות למסקנה, שגם הכלים האיכותניים נזקקים להתאמות ייחודיות כדי לשרת את עקרונות המחקר הפמיניסטי, ובמיוחד כדי לשרת את הרעיון של סולידריות בין נשים, שהפך מרכזי בשיח הפמיניסטי בכלל והמחקרי בפרט. הדגש בחוויותיהן של נשים על מערכות יחסים שיש בהן קרבה ואפילו אינטימיות, הפך למסגרת מארגנת לשימוש בכלי מחקר איכותניים.

במאמר מוביל משנת 1981 הבחינה אן אוקלי (Oakley, 1981) בין ראיון "מדעי" שמחייב אובייקטיביות, לבין ראיון פמיניסטי שמחייב פתיחות ומעורבות של המראיינת, אשר מאפשר התפתחות יחסים שבאופן פוטנציאלי לפחות הם ארוכי טווח. לשיטתה, בשונה מהראיון "המדעי", הראיון הפמיניסטי שואף ליצירת אינטימיות בין המראיינת למראיינת, מחייב את המראיינת להאמין

למראיינת וכולל גם גילוי וחשיפה עצמית של המראיינת. מאפיינים אלו של היחסים אינם מהווים פגיעה באובייקטיביות או באפקטיביות של כלי המחקר, אלא להיפך, הם מאפשרים להשיג 'אובייקטיביות חזקה', קרי, אובייקטיביות שאינה נגלית כשיטת ראיון אחרת ומאפשרים להשיג 'אובייקטיביות חזקה', קרי, אובייקטיביות שאינה נקייה מערכים וממעורבותו של החוקר אלא להיפך, כזו שמסתמכת על פעילויות חברתיות ומגדריות ועל מעורבות אינטנסיבית של החוקרת בשדה המחקר (Harding, 2007, pp. 55-56).

העמדה, לפיה ראיון פמיניסטי מחייב את החוקרת-המראיינת לנוכחות מלאה כאדם וכאישה בסיטואציית הראיון, הפכה מקובלת מאוד במחקר פמיניסטי. עמדה זו באה לביטוי גם בפיתוח צורת הקשבה ייחודית. בהתבסס על הידיעה שנשים עלולות 'לשתוק' חלקים של סיפורן, בפרט אלו שאינם עולים בקנה אחד עם הסיפור ההגמוני, כולל ראיון פמיניסטי, הקשבה זהירה, מכבדת ומאפשרת לשתיקות ולתקשורת לא מילולית (De Vault, 1990). ההתייחסות לשתיקות כאל אינפורמציה בעלת חשיבות ברומה למה שנאמר, אינה ייחודית למחקר הפמיניסטי (לדוגמה, ראו אצל Rogers, Ekert, Sheinberg, Casey, Holland & Nakula, 1999) אולם במחקר הפמיניסטי הן לא נתפסות כהסתרה, כלומר, כפעולה אינדיבידואלית שמטרתה הצגת העצמי בצורה חיובית, אלא כערות לקיומו של סיפור מתנגד להגמוניה, כלומר, כפעולה פוליטית שכרוכה במודעות לגבי הסיכויים הנמוכים להתקבלותו של נרטיב, שאינו מציית ל"אמיתות" פטריארכליות (De Vault, 1990) (ראו גם מאמרה של סיגל רון-נגר בספר זה). גם כללי השקלוט (תמלול הראיונות המוקלטים) צריכים להשתנות כדי לאפשר ייצוג נאות לדיבור של נשים, שמתאפיינים פעמים רבות בגטייה להיסוס או לתיקון עצמי תוך כדי דיבור. ביטויים של היסוס או של תיקון עצמי נתפסים כמיותרים בכללי תעתיק שונים, לכן אינם זוכים לייצוג במעבר מהטקסט הדיבורי לטקסט הכתוב. ויתור זה על חלק מהטקסט מוחק מידע חשוב על אופני הדיבור של נשים, ועל הדרכים השונות של נשים להתנגד לסיפור ההגמוני (DeVault, 1990).

נוסף לכך, חוקרות פמיניסטיות רבות מציעות את הראיון הקבוצתי כשיטת ראיון פמיניסטי. הטענה היא, שקבוצה מאפשרת לנשים למצוא שפה לתאר את חייהן וקשייהן (Fine & Macpherson, 1992) וביחד להגדיר את משמעות חוויותיהן תוך כדי בחינה משותפת עם נשים אחרות (Goss & Leinbach, 1996). החיבור בין סיפוריהן של נשים שונות מאפשר להן לפתח מודעות להקשרים החברתיים, התרבותיים והכלכליים של חייהן. הקבוצה מציעה גם תשובות אלטרנטיביות לשאלת הכוח בין המראיינת למראיינת, סוגיה שנרחיב בה בהמשך.

גם לתצפית המשתתפת עשויים להיות היבטים פמיניסטיים, המחייבים דיון מעבר לדיון הכללי בכלי מתודולוגי זה ככלי מקובל במחקר איכותני. העיסוק של נשים כחוקרות במחקר אתנוגרפי, על פריצת הגבולות המרחביים המתחייב ממנו, הוא עצמו בבחינת חריגה מהתפקיד המסורתי של נשים. העובדה שאישה ולא גבר

היא האתנוגרפית, שמגיעה לקבוצה חברתית או תרבותית חדשה, מייצרת מסגרת ייחודית של העבודה האתנוגרפית, מערערת על הדיכטומיה המסורתית בין ספירה פרטית וציבורית, ועקב כך במקרים רבים מעוררת התנגדות של מושאי המחקר. כך, נשים חוקרות נתקלו בקשיים רבים בבואן לרכוש את אמונן של קבוצות גברים, ביניהם קשיים הנובעים מכך ש"נשים חוקרות" נתפסות כאוקסימורון, וגברים מערערים על עצם העובדה שנשים יכולות להיות חוקרות, מקטינים אותן או מאיימים עליהן באמצעות מסרים מיניים (יסעור-בורוכוביץ, 2011). במקרים אחרים רווקא העובדה שהחוקרת היא אישה, מאפשרת לה כניסה קלה יותר לשדה גברי, אך כניסה קלה זו עלולה להתברר כבעלת מחירים לא מבוטלים (Reinharz, 1992, ch. 3). יש חוקרות שבחרו בעמדה אנדרוגנית בכניסה לשדה, וביקשו להתעלם מזהותן כנשים, כדי להתגבר על המכשולים שזהות זו מציבה בפניהן, אך גם עמדה כזו מתבררת כעמדה בעייתית, הן משום שגם גברים וגם נשים עוסקים באופן אינטנסיבי בניסיונות למקם את החוקרת כאישה (לדוגמה, באמצעות חקירה וניסיונות למקם אותה כאם, כבת וכו') והן מפני שעמדה כזו נתפסת כלא אמינה על ידי מושאי המחקר (Reinharz, 1992, p. 57).

השאיפה של חוקרות פמיניסטיות להתמקד בעולמות ובהתנסויות של נשים, כמו גם היעדר הנגישות היחסי לשרות מחקר "גבריים" במובהק, תורמים להיווצרותו של מחקר בשרות מחקר "נשיים", שלא נחקרו כלל עד לכניסתן של נשים למחקר האתנוגרפי, כך למשל, שדות המתמקדים בהתנסויותיהן של נשים בספירה הפרטית. שדות מחקר אלו מייצרים התמודדויות ואתגרים משל עצמם, לדוגמה, ההבחנה המקובלת בשיח המתודולוגי של האתנוגרפיה בין צופה בלבד לבין צופה-משתתף ועד משתתף כצופה, נתפסת כלא רלבנטית, כיוון שהתצפית המתרחשת בבית או בהקשרים משפחתיים, הופכת את ההשתתפות הפעילה של החוקרת למחויבת המציאות, כאשר היא מוצאת את עצמה מחתלת את התינוק או מסייעת בבישול.

לכאורה, הפמיניסטיות, האמפיריציסטיות והפמיניסטיות, שמאמצות את הפרדיגמה וכלי המחקר האיכותניים נמצאות בשני קטבים בלתי ניתנים לגישור. עם זאת, בשנים האחרונות יש חוקרות פמיניסטיות שמצטרפות למגמה המתפתחת של מחקר משלב (mixed methods) שקוראת תיגר על דיכטומיה זו, ועורכות מחקרים המשלבים כלי מחקר כמותיים וכלי מחקר איכותניים (Lechenby & Hesse-Biber, 2007; Stewart & Cole, 2007). בכלים הכמותיים ניתן לענות על שאלות שעוסקות בקשרים הסיבתיים בין משתנים; לחקור קבוצות גדולות של נחקרות; לאשש או להפריך תיאוריות; ולהגיע לקהל שמעריך מדע פוזיטיביסטי, שהוא, עדיין, הקהל הדומיננטי באקדמיה ובקרב קובעי המדיניות. בכלים האיכותניים ניתן להגיע להיכרות מעמיקה עם תפיסת עולמן המורכבת של הנחקרות, להבין את המציאות העשירה שבה הן פועלות ושאותה הן מבנות, להצמיח תיאוריה מתוך שדה המחקר וליצור מחקרים אקטיביסטיים, שתורמים לשינוי המציאות תוך כדי

עשייתם. מחקרים המשלבים כלי מחקר כמותיים ואיכותניים יכולים גם להיעזר בממצאים האיכותניים כדי לתכנן ולשפר את כלי המדידה הכמותיים, או, להיעזר בממצאים הכמותיים כדי לתכנן את החלק האיכותני של המחקר שישפוך עליהם אור (Stewart & Cole, 2007; Leckenby & Hesse-Biber, 2007).

שלב III – יחסי כוח

החשיבות הרבה שמוענקת באונטולוגיה הפמיניסטית ליחסי כוח, הביאה להבנה חדשה של יחסי הכוח המתקיימים גם בתוך המחקר. כוחה של החוקרת עדיף על כוחן של הנחקרות הן בשל השייך החברתי והמעמדי שלה (בפרט כאשר מדובר במחקר בקרב אוכלוסיות שסובלות מנחיתות מעמדית), והן בשל כוחה לקבוע את גבולות המחקר, את האינטראקציות המחקריות, את שאלות המחקר ואת הפרשנות של הנתונים (Wolf, 1996).

עמדה זו, המציבה במרכז את יחסי הכוח בין החוקרת למושא מחקרה, מאתגרת את התפיסה לפיה יצירת יחסי קרבה, חברות או אינטימיות בתוך סיטואציות מחקריות בהכרח משרתת מטרת פמיניסטיות. על פי עמדה זו, דווקא הכלים האיכותניים, על העושר שהם חושפים ועל הקרבה שהם מציעים בין חוקרות ונחקרות, מחייבים מודעות גבוהה לאינטראקציות המחקריות ושימוש זהיר והתאמות של כלי המחקר. הדגש על יחסי קרבה, שמאפיין את השלב הקודם, עלול ליצור ציפיות נכזבות, פגיעה בפרטיות, וחשיפת יתר לא מודעת. יתרה מזו, יחסי קרבה, אינטימיות וראגה לנחקרות נתפסים כיומרה חסרת בסיס, המאפשרת שחזור של יחסי הכוח (Stacey, 1988). ההזמנה לקרבה נתפסת כצביעות, שכן החוקרת, חרף רצונה הטוב, עוזבת את הנחקרות להמשיך להתמודד עם אתגרי חייהן, בעוד שחשיפת חייהן מסייעת לחוקרת להתקדם במסד האקדמי (Scanlon, 1993). חשיפה אישית של החוקרת עצמה, כמו גם גילויי סולידריות אחרים, עלולים רק לחזק את הרושם המוטעה כי מדובר ביחסי ידידות שוויוניים ונמשכים (Krisch 1999, ch. 2).

הביקורת על יחסי הכוח במחקר מדגישה גם את כוחה העדיף של החוקרת בשלב הפרשנות וכתיבת המחקר (Behar, 1995). זהו השלב המכריע שבו נקבעים אופיו של המחקר והשפעותיו האפשריות על השיח הציבורי, על קביעת מדיניות ועל גוף הידע. זהו גם השלב שבו החוקרת פועלת בנפרד מן הנחקרות, כאשר אינה מחויבת יותר בדיווח כלפיהן ואינה זקוקה להן עוד. במהלך הליכי הפרשנות מתמודדת החוקרת עם השאלה, האם להביא את דברי הנחקרות כ"קול" מתוך עמדת אמן לדבריהן, או להציע פרשנות שיש בה כדי למצוא בדבריהן רבדים שהנחקרות אינן מודעות להם, מתוך עמדה של ספקנות וחשד (Josselson, 2004). חוקרות פמיניסטיות מתמודדות עם השאלות האם מותר להן לדעת על מושאות המחקר יותר משהאחרונות יודעות על עצמן, או להבין אותן אחרת משהן מבינות את עצמן? שאלות אלו קשורות גם לדילמה איתה מתמודדות חוקרות פמיניסטיות

בעל השלכות על המציאות. הרפלקסיביות מתרחשת לפני, תוך כדי ואחרי עריכת המחקר, ומאפשרת לשנות את מהלכו ואת התכנון של מחקרים עתידיים, לאור תובנות עצמיות והפנמת תובנות של נחקרות, של קולגות ושל קוראים וקוראות של תוצרי המחקר. המהלך הרפלקסיבי תורם לאובייקטיביות החזקה של המחקר הפמיניסטי (Harding, 2004). הרפלקסיביות של החוקרת מחייבת אותה לבחון את עצמה ואת ההשפעות של הנחות היסוד שלה, והמיקום האישי והחברתי שלה אל מול נושא המחקר ואל מול שותפות המחקר. החוויות האישיים של החוקרת במהלך המחקר, הופכות באמצעות התהליך הרפלקסיבי לאמצעי נוסף של הקשבה למרוויינות ולמקור נוסף של ידע (Behar, 1995; Lather, 1991; Keifer-Boyd, in press).

הרפלקסיביות הפוליטית והאתית מובילה לכללים חדשים של התנהלות מתודולוגית, שאינם מסתפקים בעקרונות של שמירה על פרטיותן של הנחקרות וקבלת הסכמתן למחקר. בהתאם לשלושת השלבים שמיפנו לעיל, ניתן לזהות בדיון הפמיניסטי אודות אתיקה מחקרית, מעבר מאתיקה של שמירה והגנה על הנחקרות (רושניק וצבר בן יהושע, 2001) לאתיקה של יחסים וקרבה ומעבר נוסף לאתיקה של שותפות. אתיקה של יחסים מחייבת הקפדה על יחסים טובים ואף על יצירת אינטימיות בין החוקרת לנחקרות. היא מחייבת דיווח מפורט של התנהלות המחקר, כולל התייחסות מפורשת לקבלת רשותם של כל הנוכחים לריאיון (כולל בני משפחה או אנשים אחרים שנמצאים בקרבת המרווייין), למיקום ולמשך הריאיון, לשימוש בהקלטה וכו' (Reinharz, 1992, p. 23). לעומת זאת אתיקה של שותפות מחייבת התנהלות אחרת. לדוגמה, הטקסטים המופקים בריאיון אינם נתפסים רק כסיפורי חיים אישיים אלא כעדויות (testimonies) של מצבי אי צדק חברתיים. מושאות המחקר נתפסות ככאלה שנותנות עדות או כשותפות למחקר. הסיטואציה של המחקר נתפסת, אם כן, לא רק כזירה המאפשרת חוויה תרפויטית, אלא כזירה של חיבור בין נשים על רקע פוליטי (ראו גם מאמרה של אורלי בנימין בספר זה).

בשעה שאתיקה של יחסים מדגישה את הצורך לשמור על הפרטיות ועל האנונימיות של הנחקרות, הרי האתיקה של שותפות רואה דווקא בחשיפת שותפות המחקר פוטנציאל להעצמה אישית ולשינוי חברתי. לא מדובר במצב שבו החוקרת חושפת את הנחקרות, שסייעו לה במחקר, אלא במצב שבו ההבניה של הבעיה איתה מתמודדות הנחקרות כבעיה חברתית, מאפשרת להן להרגיש בעלות על החוויות האישיים שלהן ולהדגיש את התמודדותן, כוחותיהן ומאבקיהן. במצב כזה נשים יכולות לשאוב כוחות מיכולתן להעיד ממקור ראשון על הבעיות החברתיות. לבסוף, הרגישות לאופני הייצוג של נשים והמאבק בייצוגים סקסיסטיים, מחייב חוקרות פמיניסטיות לדאוג גם בכתיבת המחקר זירה של יחסי כוח ופוטנציאל לאקטיביזם פמיניסטי. מרגז'רי דה וולט (DeVault, 1990) טוענת, כי טקסטים פמיניסטיים צריכים לתאר חיי נשים בדרכים הנעות אל מעבר לאוצר המילים הרגיל, תוך ביקורת על אוצר המילים עצמו. כך לדוגמה, בכל הנוגע לשימוש בקטגוריות

כבואן לפרש את מה שהן שומעות ורואות כתודעה כוזבת של הנחקרות (Kirsch, 1999, p. 45) (ראו גם מאמרה של עמליה זיו בספר זה).

אחת הדרכים המרכזיות להתמודדות עם יחסי כוח היררכיים אלו, דרך שצוברת תאוצה החל מראשית שנות ה-2000, היא שימוש במתודולוגיות של מחקר משתף. מחקרים משתפים מערערים על הדיכטומיה שבין מחקר ואקטיביזם חברתי, שכן עצם ההליך המחקרי נתפס כסוג של פעולה לשינוי חברתי. המשותף למתודולוגיות במחקרים משתפים היא השאיפה לייצר תהליך הפקת ידע קולקטיבי, בשיתוף אנשים בעלי ניסיון חיים ישיר עם התופעה הנחקרת, שיתוף שיחשוף מהלכים אידיאולוגיים, פוליטיים וחברתיים המובילים לאי שוויון. הדגש במחקרים משתפים הוא על בעיות היום יום, הנובעות מאי שוויון חברתי, ועל הניסיון לפתור אותן בעזרת פעולות ומעשים, אשר מהווים חלק מהמחקר ומתוצריו (ראו מאמריהן של מיה לביא-אג'אי ושל טל לויין-רוטברג בספר זה).

אחד הביטויים של השותפות עם הנחקרות היא ההימנעות במחקרים משתפים מהכינוי "נחקרות", "מרוויינות", או "סובייקטים", לטובת הכינוי "שותפות המחקר" או "חוקרות-מבפנים" (כאשר החוקרת האקדמאית מכונה "חוקרת-מבחוץ"). אין זה הבדל סמנטי בלבד, אלא סימון נוסף לכך שאנשים, שנחשבים ברגיל לאובייקטים או סובייקטים למחקר, נתפסים כאן כבעלי ידע. לא מדובר רק בידע אישי וחוויתי, אלא בידע הכולל גם תיאוריות, פרספקטיבות, עמדות, פרשנות וניתוח. הפיסה כזו משנה את גישת המחקר באופן מהותי, שכן היא נוטלת מהחוקרת-מבחוץ את המעמד האקסקלוסיבי של בעלת ידע ומומחיות (Krumer-Nevo, 2009). המחקר המשתף הופך לזירה של דיאלוג, חילופי ידע, ובירור עמדות, בדרך זו נבנים יחד מערך המחקר, שאלות המחקר וכלי המחקר, והנתונים נאספים ומנותחים. חוקרות פמיניסטיות הצביעו על הדרתן של נשים ממחקרים משתפים ומתוצריהם, ורתמו את המתודה של מחקר משתף למחקרים העוסקים באי שוויון מגדרי, תוך הפנמת דגישה המחייבים שינוי מתוך שיתוף (Lykes & Coquillon, 2007).

הדגש על יחסי הכוח בין החוקרת לנחקרות הוא חלק מהעיסוק האינטנסיבי של חוקרות פמיניסטיות במשמעויות המוסריות של המחקר, על כל שלביו (Behar, 1995; Kirsch, 1999). החל מבחירת שאלת המחקר ואוכלוסיית המחקר, עבור לבחירת כלי המחקר, אופן הכניסה לשרה המחקר, וקבלת הסכמתן של הנחקרות, וכלה בדרך כתיבת תוצרי המחקר ופרסומם. חוקרות פמיניסטיות עוסקות בשאלות של ההצדקה הערכית לעריכת המחקר, חשיבותו החברתית ומשמעותו הפוליטית, והנזקים שהמחקר עלול לגרום לנחקרות ולנשים בכלל.

השאיפה לערוך מחקרים לא רק על נשים, אלא גם למען נשים, מטילה על חוקרות פמיניסטיות חובת רפלקסיביות פוליטית ואתית, שחוקרים אחרים רואים עצמם בהקשר הפמיניסטי, רפלקסיביות אתית ופוליטית, משמעה התבוננות ביקורתית של החוקרת אל תוך עצמה ועל המחקר אותו היא עורכת, מתוך הבנת המחקר כמעשה

הכתיבה עליהן בפרק זה, הוא הניסיון שלנו לנהל את תהליך העבודה על יצירת הספר כתהליך רפלקסיבי, המבוסס על שותפות, על הכרה, על התחשבות ומתן מקום לשונות (difference) בינינו. בחלק זה נתאר בקצרה את תהליך כתיבת הספר מתוך רצון לשרטט את השביל אותו יצרנו לשם הוצאתו לאור. תהליך זה כלל מספר שלבים: יצירת הקבוצה; פעילות קבוצת קריאה רפלקסיבית; תהליך כתיבה ושיפוט; והוצאת הספר לאור.

יצירת הקבוצה

הספר התחיל כיוזמה של המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המרכז מקדם את השימוש בתיאוריות פרשניות וביקורתיות במחקר, מתוך שאיפה לאתגר את האופן שבו הופך ידע ללגיטימי, ולעודד את הצטרפותן של קבוצות חדשות לשיח האקדמי והציבורי. מיכל ומיה מהמרכז פנו לדפנה, והוסכם ששלושתנו נוביל את הקבוצה ביחד. פעילות הקבוצה נתמכה על ידי מענק מקרן דפנה יזרעאלי והשתתפות של התכנית ללימודי נשים ומגדר באוניברסיטת תל אביב.

השלב הבא ביצירת הקבוצה היה פרסום קול קורא, שמזמין חוקרות לקבוצת עניין במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. בקול הקורא הגדרנו את "אני מאמין" שלנו ביחס למחקר פמיניסטי, תיאורנו את תכנית העבודה הדו-שנתית של הקבוצה וביקשנו מהמעוניינות/ים לשלוח קורות חיים וכן פירוט קצר אודות מניעיהן להצטרף לקבוצה. קיבלנו פניות מחוקרות רבות מאוניברסיטאות ומכללות שונות, דיסציפלינות שונות ומעמדים שונים בתוך ההיררכייה האקדמית. ההחלטה על בחירת השותפות לקבוצה, כמו בחירה במסגרת תיאורטית או בשאלת מחקר, היא כמובן בחירה מכוננת, וכבר כאן נדרשנו להחליט מהו אופי הקבוצה הרצוי בעינינו. מדיניות הרבעים של התנועה הפמיניסטית בישראל (מוצפי-אלר, 2007), מדגישה כי בכל תהליך של יצירת קבוצה פריבילגית, שמטרתה להשמיע קול בעל סמכות, יש צורך במודעות זהירה כדי לאפשר למגוון של קולות, זהויות, אינטרסים ונקודות מבט לבוא לידי ביטוי. הדרך להשיג זאת על פי העיקרון של מדיניות הרבעים, היא באמצעות הכללה של לפחות ארבעה גופים, המייצגים את הסובייקטיביות של אישה מזרחית, אישה לסבית, אישה פלסטינית ואישה אשכנזייה. עם זאת, המודעות שלנו לגבי אופן הביטוי של יחסי הכוח באקדמיה והרצון לערער עליהם, גרמו לנו לשאוף לכלול בקבוצה חוקרות מקבוצות מעמד אקדמי שונות – חוקרות ותיקות לצד חוקרות צעירות, בעלות משרה תקנית ומורות זמניות, חוקרות בעלות דרגה אקדמית בכירה לצד תלמידות דוקטורט ואף תלמידות מ.א. חשבנו כי בחירה בקבוצה מגוונת כל כך מבחינת הוותק, הניסיון והמיומנות האקדמית, תקרא תיגר על מבנה הכוח האקדמי המקובל לא פחות מאשר עקרון מדיניות הרבעים. בנוסף, חחרנו לכלול חוקרות ממגוון דיסציפלינות המייצג בסיסים תיאורטיים שונים מאוד

מקובלות כדי לתאר חוויות או התנהגות של נשים, ובפרט כאשר נשים מסוימות מיוצגות במחקר בעזרת קטגוריות מנמיכות, מקטלגות, או מעליבות. במקום להשתמש בכינויים מקובלים לגבי פעילותן של נשים, עלינו להשתמש במילים רבות ולחברן יחדיו בדרכים שיכריחו קוראים לימין את המציאות המתוארת בדרך חדשה, לטעום אותה, להתנסות בה ולפרקה. הטקסט הפמיניסטי ייצג מציאות חדשה, ויעניק לנשים תפקידים חדשים ומשמעויות חדשות להתנסויותיהן. טקסט כזה יכול להיות בעל השפעה מערערת, מכאיבה או מטרידה על הקוראת (ראו מאמרן של מיכל קרומר-נבו ומירית סידי בספר זה).

כיווני ההמשך העתידיים של המהלך ההתפתחותי שעובר על המתודולוגיות הפמיניסטיות, ששרטטנו בפרק זה, אינם ברורים עדיין (ראו גם Olesen, 2011). ברור כי מדובר במהלך רווי דילמות ומודעות לחלקיות ולכשלים שמלווים כל מחקר. אולם לא היינו רוצות שהדילמות הפמיניסטיות המתעוררות במהלך המחקר והמודעות לקשיים ולמחירים, ירפו את ידי החוקרות המבקשות לערוך מחקר פמיניסטי (Kirsch, 1999). מטרתנו בהצגת הדברים היא אפוא לעודד חוקרות וחוקרים לשתף, להתייעץ, וללמוד מניסיוןן של אחרות. מחקר פמיניסטי, כמו הרעיון הפמיניסטי כולו, הוא אידיאל שיש לשאוף אליו גם אם קשה להגשימו. בישראל יש כיום מגוון גדול של מחקרים פמיניסטיים וחוקרות (וגם חוקרים) אשר מגדירות את עצמן כפמיניסטיות. המגוון העכשווי נובע, בין היתר, מקיומן של תכניות ללימודי מגדר, אשר הוקמו בעשור האחרון בכמה אוניברסיטאות ומכללות. ההיסטוריה של המחקר הפמיניסטי בישראל עדיין לא נכתבה ואין ספק שיש צורך להנכיח את עבודתן החשובה של חוקרות פמיניסטיות בישראל, אך זוהי הרחבה שאינה כלולה בתחום עיסוקו של ספר זה, לפיכך אינו כולל דיווחים על מחקרים פמיניסטיים ואינו עושה את העבודה החשובה של תיאור היסטוריה של מחקרים פמיניסטיים בישראל, אלא דן באופן רפלקטיבי בשאלות המתודולוגיות שמחקרים כאלה מעלים.

על תהליך יצירת הספר – ניסיון ביצירת מרחב פמיניסטי

בתהליך יצירת הספר חשוב היה לנו, לא רק להוליד תוצר פמיניסטי, אלא לאפשר מרחב פמיניסטי של יצירה משותפת ברגש על סולידריות בין נשים כבני אדם ולא רק כחוקרות. באופן אולי לא בלתי צפוי, גלינו במהלך העבודה הבדלים בין החוקרות המשתתפות לגבי השאלות מהו מרחב פמיניסטי ומהי סולידריות, והתמודדנו עם הצורך לבחון בעיניים פקוחות את מקומם של יחסי הכוח בינינו, ואת אפשרות התקיימותה או מוגבלותה של סולידריות המתקיימת בתוך הקשר של יחסי כוח אקדמיים. הסוגיות איתן התמודדנו אינן ייחודיות לתהליך העבודה על ספר זה, והן מוכרות (היכרות מכאיבה) לנשים ולגברים באקדמיה. מה שמצדיק את

זה מזה - הן ממדעי החברה והן ממדעי הרוח. כאשר קראנו את ההצעות שקיבלנו עמדו כל הדברים הללו לנגד עינינו. עם זאת, שאפנו כמובן לקבל את ההצעות המעניינות ביותר, המגובשות ביותר והמאתגרות ביותר. כך אפוא, בנוסף להצעות שקיבלנו, יזמנו פנייה לכמה חוקרות, ביניהן חוקרות ותיקות ובעלות מעמד וכן חוקרות פלסטיניות, והצענו להן להצטרף לקבוצה. אלו בירכו אותנו על היוזמה אך מסיבות שונות, ביניהן אילוצי זמן וכדאיות אקדמית, לא נענו.

הקבוצה התחילה את דרכה כשהיא כוללת נשים וגבר אחד, יהודיות ופלסטיניות אחת, מזרחיות ואשכנזיות, סטרייטיות וקוויריות, אקדמאיות ותיקות וצעירות, בעלות קביעות וחוקרות מבחוץ, חוקרות ממדעי החברה וממדעי הרוח.

קבוצת קריאה

למרות החשיבות הגדולה שהענקנו למבנה הקבוצה ולאופייה, מטרתה של הקבוצה שיצרנו הייתה מטרה אקדמית צרה יחסית. לא הזמנו את המשתתפות לקבוצה של העלאת מודעות פמיניסטית, מפני שלא התכוונו לברר לעומק בקבוצה את העמדות הפמיניסטיות האישיות והתיאורטיות, או את הניסיון בפרקטיקה פמיניסטית של המשתתפות. גם מגבלות זמן לא אפשרו לנו להתמקד בנושאים אלו. מטרתנו הצנועה הייתה ללמוד ולעודד כתיבה בנושא של מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. שאפנו כי כל אחת מהחוקרות תחפש אחר הדרכים המתאימות לה כדי ליישם עקרונות מתודולוגיים פמיניסטיים במחקרה. כמובן זה, הדגש בקבוצה שיצרנו, לא היה על התהליך הקבוצתי אלא על המשימה המשותפת. לצד צניעותה של מטרה זו, ראינו בכך סוג של אקטיביזם פמיניסטי פנים-אקדמי.

השנה הראשונה של עבודת הקבוצה הוקדשה לקריאת טקסטים של חוקרות פמיניסטיות מובילות, שעוסקות בהמשגה של מתודולוגיות פמיניסטיות או מיישמות מתודולוגיות אלו במחקריהן. במסגרת חמישה מפגשים בני חצי יום עסקנו בנושאים: אפיסטמולוגיה, מתודולוגיה, אתיקה וכתיבה פמיניסטית. המפגשים הונחו על ידי שלושתנו ונערכו לסירוגין בבאר שבע וכתל אביב.

המפגשים הראשונים התאפיינו בבלבול ובמבוכה נוכח השאלה מהי מתודולוגיה פמיניסטית. התברר כי למרות שכולנו מגדירות את עצמנו כחוקרות פמיניסטיות, המבצעות מחקרים פמיניסטיים, נדרשנו לחשיבה משותפת ואינטנסיבית כדי לברר מהי המהות הפמיניסטית של עבודתנו, מעבר לבחירת שאלת מחקר העוסקת במגדר. הקבוצה סיפקה את ההזדמנות לחשיבה זו ולאורך השנה התפתחו דיונים מרתקים שהובילו ליצירת שפה מתודולוגית עשירה יותר.

מתוך מטרה לאפשר העמקה של הדיונים ויצירת מרחב בטוח, החלטנו כי ההשתתפות בקבוצה מחייבת נוכחות בכל המפגשים. ואכן, נשים שלא יכלו להשתתף באופן עקיף פרשו מהקבוצה או התבקשו לעזוב. הזמנים שמחוץ למפגש הפורמלי, הנסיעות המשותפות, ארוחת הצהריים והדקות של לפני תחילת המפגש,

התאפיינו בחמימות ובשמחה. עם זאת, ברור היה כי הקבוצה אינה נחוית על ידי כל המשתתפות בצורה דומה. שמנו לב כי החוקרות הצעירות, ובעיקר תלמידות המ.א., התקשו למצוא לעצמן מקום ולבטא את קולן בדיון הדעתני, שהתנהל חלק ניכר מהזמן בין החוקרות הוותיקות לבין עצמן. חוקרות משוללות תקן אקדמי הדגישו בקבוצה את ההשלכות של מעמד לא בטוח זה, על יכולתן להקצות את המשאבים הנדרשים להשתתפות פעילה בקבוצה. גם מידת הניסיון השונה שלנו בפרקטיקה פמיניסטית ועמדות שונות לגבי אופייה נתנו את אותותיהם בדיונים, שאופיינו בוויכוחים ובמחלוקות בצד למידה משותפת.

כתיבה ושיפוט

השנה השנייה של עבודת הקבוצה הוקדשה לכתיבת המאמרים המופיעים בספר זה. למרות שעל פי רוב כתיבה היא עבודה אינדיבידואלית שנעשית ביחידות, מטרתנו הייתה להשתמש בקבוצה כמעטפת התומכת בתהליך הכתיבה האישי והשקענו בתהליך זה מאמץ רב. הדבר היה חיוני במיוחד לאור ההבדלים בניסיון האקדמי. רצינו לאפשר לכל אחת מהמשתתפות (והמשתתף האחד), ביניהן כאלו שזוהו להן המאמר הראשון, להשלים את הכתיבה וללמוד תוך כדי ההתנסות פרק בהלכות אקדמיה. לא נכון יהיה לומר שעשינו זאת עבור החוקרות הצעירות, אלא בשביל כולנו, שכן ותיקות כמו גם צעירות נהנינו להתנסות בכתיבה בסביבה תומכת, המעניקה אפשרות למשוב ולדיון מתמשך. כך ליוותה הקבוצה את כל שלבי הכתיבה. בשלב הראשון, כתבה כל אחת מהחוקרות שלד ראשוני מפורט, שבו תיארה את הרעיון אותו היא רוצה לפתח במאמרה. כל חברות הקבוצה קראו את כל הטיוטות ובפגישה משותפת רנו לעומק בכל אחת מהן. דיון זה אפשר חידוד של הסוגיות המרכזיות שאמורות להידון במאמרים, ועלו בו הצעות לקריאה נוספת ותוכנות שהזינו את המשך הכתיבה.

בשלב השני, כל כותבת כתבה טיוטה מלאה של מאמרה, תוך הסתייעות במשוב שעלה מהקבוצה. בשלב זה חילקנו את טיוטות המאמרים בין שלושתנו, העורכות, כך שכל אחת קיבלה אחריות ישירה על חלק מהמאמרים. במעבר לשלב זה הודיעה לנו החוקרת הפלסטינית, שאינה פנויה לכתוב טיוטה מלאה של מאמרה. למרות תרומתה המשמעותית במפגשי הקבוצה עד כה, ולמרות שראינו ערך רב בתרומת הנושא אותו הציגה, היא ביקשה לפרוש מהפרויקט המשותף. החלטתה התקבלה בצער, אך בשלב זה לא היינו די ערות למשמעויות היעדר מאמר של כותבת פלסטינית.

בשלב הבא, נשלח כל מאמר לשתי קוראות-שופטות. אחת הקוראות הייתה אחת משלוש העורכות, וקוראת שנייה הייתה חיצונית לקבוצה. עקב זאת קיבלה כל כותבת חוות דעת מפורטת המתבססת על הערותיהן של הקוראות.

בשלב הרביעי, שבה הקבוצה ונפגשה, הפעם לסמינר מרוכז בן יומיים. קדמה

לסמינר עבורת הכנה מקיפה. כל משתתפת קיבלה מראש את כל המאמרים, כך שכל מאמר נקרא על ידי כולנו ולמעשה לכל חברות הקבוצה הייתה נגישות מלאה והיכרות קרובה עם כל המאמרים. דבר זה אפשר לנו להעניק ולקבל משוב מעמיק, שהתבסס על נקודות מבט רבות. בהליך שקדם לסמינר עצמו, נקבעה לכל מאמר מתדיינת מתוך הקבוצה. תפקידה של המתדיינת היה להכין מבעוד מועד דברי תגובה ודיון למאמר, ולאחר מכן, במהלך הסמינר עצמו להציג את המאמר ואת המשוב שלה לגביו. הערות השופטות לגבי המאמר הנדון היו חשובות בפני המתדיינת, כדי להעשיר את מבטה על המאמר. למרות שהזמנו את כל השופטות החיצוניות להצטרף אלינו לסמינר ולהציג את קריאתן למאמר, רק אחת נענתה להזמנה. לאחר שכל מתדיינת הציגה את המאמר שבו עסקה ואת תגובתה אליו תוך כדי אינטגרציה של דברי השופטות, נפתח הדיון לקבוצה כולה. מטרתו של שלב זה הייתה לאפשר לכל כותבת לקבל משוב מעמיק באווירה אוהדת ולמצות את המקסימום מהמאמר שלה. תוך כדי התהליך נוצרו לכל מאמר שתי קוראות מתוך הקבוצה שהכירו את המאמר מקרוב - המתדיינת והעורכת האחראית על המאמר.

הסמינר היווה שיא בחיי הקבוצה. הוא דרש מכולנו פתיחות ואמון, שכן עבורתנו נחשפה בפני הכול ובמקביל הפכנו לשופטות ולנשפוטות. האווירה הכללית במהלך המפגש האינטנסיבי הייתה של התעלות. כולנו תרמנו ונתרמנו, חוקרות צעירות שלפני כן תפסו מקום שולי יותר במפגשים, לקחו חלק פעיל בדיון. הדיונים היו משמעותיים, ונוצרה תחושת שותפות חזקה. אך ההתרגשות פינתה מקומה לדיון מכאיב בדבר היעדרה של שותפה פלסטינית. הייתה זו ההזדמנות הראשונה שבה כולנו ראינו את הספר כפרויקט שלם, והתבוננות זו האירה את יתרונותיו אבל גם את חסרונותיו. היעדרה של כותבת פלסטינית היווה חיסרון בולט, והדיון בקבוצה עסק בשאלה האם עלינו להתעקש על מאמר של כותבת פלסטינית, במחיר פנייה לכותבת שלא הייתה שותפה לתהליך הקבוצתי. רעיון זה לא נתפס כמחיר קל בעינינו, שכן בשלב בניית הקבוצה סירבנו לקבל שותפות ראויות שלא היו מוכנות להתחייב להגיע לכל המפגשים, ובשלב מאוחר יותר אף ביקשנו משתי שותפות לעזוב את הקבוצה, שכן לא נכחו בחלק מהמפגשים. למרות זאת, ההחלטה הקבוצתית שהתקבלה הייתה, שעלינו לעשות מאמץ מכוון לגייס כותבת פלסטינית ולצרף את מאמרה לקובץ שיצרנו. ההתרגשות של סיכום הדיון ותחושת האחוזה, כיסו גם על מתחים פנימיים שנותרו פחות מדוברים, שסיבתם העיקרית הייתה העובדה ששני מאמרים קיבלו חוות דעת שליליות מהקוראות החיצוניות. הדבר לא הובא לידיעת הקבוצה כולה, שכן חשבנו כי בעבודה משותפת נוכל להביא את המאמרים למצב שבו יהיו ראויים לדפוס.

בשלב האחרון, לאור הדיון המשותף ערכה כל כותבת תיקונים ושינויים במאמרה והגישה טיוטה סופית של המאמר. בשלב זה השלמנו את כתיבתו של מאמר זה, הפותח את הספר (טיוטות ראשוניות שלו נקראו על ידי חברות הקבוצה בדומה למאמרים האחרים). כמו האחרים, גם מאמר זה עבר שיפוט חיצוני. באותה תקופה

נדרשנו גם להחלטות מכאיבות. כדי לממש את החלטת הקבוצה לגבי הכללת המאמר של כותבת פלסטינית, פנינו לסטודנטית לדוקטורט, שקיבלנו המלצות רבות על עומקו של הדיון המתודולוגי הפמיניסטי שלה. היא אכן שלחה לנו תקציר ולאחר שזה אושר, שלחה לנו טיוטה של מאמר שלם שנשלח לשיפוט חיצוני. לצערנו, לאחר שהכותבת קיבלה את חוות הדעת, שלמרות שאישרה את קבלת המאמר לפרסום כללה בקשה לתיקונים, היא החליטה לוותר על ההשתתפות בספר. כיוון שהעבודה מול הכותבת נערכה במסגרת לוח זמנים שונה משאר המאמרים, הוניתור נעשה קרוב מאוד להשלמת הספר כולו. קיימנו דיון עם חברות הקבוצה בשאלה כיצד עלינו לפעול, שבמהלכו התעוררו שאלות קשות. מדוע חשוב לנו שתהיה כותבת פלסטינית? האם אנו חוששות מהתגובות שנקבל מהקהילה הפמיניסטית אם לא נכלול בספר מאמר כזה? האם אנו מבקשות לפתוח פתח של הזדמנות עבור אלה שמגבלות חברתיות מציבות בפניהן קשיים ייחודיים במהלך התקדמות והתקבלות אקדמית? ואם כן, האם אנו מאפשרות לכותבות הפלסטיניות הבודדות שעוסקות במתודולוגיות פמיניסטיות, לסרב להיענות לפרויקט אקדמי, כפי שכולנו מסרבות לעתים? ואם נבקש ונקבל מאמר מכותבת פלסטינית שלישית, האם באמת נוכל להעניק לו את הכבוד הראוי לו בתהליך של שיפוט מחמיר, כפי שהענקנו למאמרים האחרים? לאחר התלבטות ארוכה וקשה החלטנו שאיננו יכולות לעשות עוד כדי לשנות את המצב.

לגבי שני המאמרים שקיבלו חוות דעת שליליות, אלה זכו לליווי צמוד של העורכות, ושתי הכותבות עשו מאמץ ניכר להשלים את המאמר באופן משיביע רצון. במקרה אחר, לאחר שהתקבלה חוות דעת שלילית של שופטת חיצונית לגבי הטיוטה המתוקנת, המלצנו לכותבת לוותר על פרסום מאמרה. לגבי המאמר השני, ניתנה לכותבת הזדמנות לתקן את מאמרה והוא אכן מופיע בספר. זהו שלב קשה, שיש הטוענות שאינו עולה בקנה אחד עם תפיסת העולם הפמיניסטית. על פי טענה זו, כל מאמר ניתן לשיפור וחובתנו כעמיתות וכפמיניסטיות להשלים את מה שדרוש כדי לאפשר את פרסום המאמרים. ואכן, שלב זה עימת אותנו ביתר שאת עם יחסי הכוחות הפנים קבוצתיים, שהיו פחות גלויים לפני כן, והיית איתנו לנקוט עמדה ברורה. לפי תפיסתנו, אין סתירה בין פמיניזם לבין הסטנדרטים האקדמאיים עליהם התעקשנו. אנו ביקשנו להעניק לכל כותבת אפשרות לומר אמירה אקדמית משמעותית, ועשינו ככל יכולתנו כדי להשיג זאת. אך מאמצינו וגם הישגינו מוגבלים ומחייבים אותנו כפמיניסטיות לצניעות בהגדרת מטרותינו.

במובן מסוים, התהליך שעברנו דומה לתהליך ההתפתחות של המחקר הפמיניסטי. תחושת השותפות שחוונו בקבוצה דומה לתחושת הסולידריות שאמורה הייתה להוות מרפא לפצעי הפטריארכליות והסקסיזם. המודעות ליחסי הכוחות והשאיפה להעמיד אותם למבחן ברכים שונות בתהליך הקבוצתי, לא הביאו כמובן לביטולם המוחלט. והמפגש עם התנפצות הביחד נחווה על ידי חלק מאיתנו כמפגש כואב ומתסכל. עם זאת, התהליך שעשינו היה מרתק ומלמד. לכל

אורכו ציינו חברות הקבוצה עד כמה תהליך העבודה המשותפת הוא בעל תרומה עבורן וייחודי בחיינו האקדמיים. ואכן, שתיים מהמשתתפות החליטו ליזום קבוצת מחקר דומה בעולם התוכן שלהן, מתוך רצון ליצור מרחבים פמיניסטיים דומים באקדמיה הישראלית.

כחוקרות פמיניסטיות אנחנו מאמינות שמודעות ליחסי כוחות צריכה להביא לערעור יחסי כוחות קיימים, כמו גם ליצירת מרחבים המאפשרים יחסי כוחות שונים. אין מרחב חף מיחסי כוחות אולם אפשר, כך אנחנו מאמינות, לייצר מרחבים המודעים ליחסי הכוחות הקיימים, לקיים עמם התמודדות רפלקסיבית, ולאפשר שותפות עמוקה ורב־קולית.

מאמרי הספר

לאורך מאמרנו, הזכרנו את המאמרים המופיעים בספר, בהקשר לסוגיות השונות שהעלינו. כעת, רצוננו להרחיב על כל אחד מהמאמרים. השלב הראשון בביצוע מחקר פמיניסטי הוא רכישת הידע לגבי האונטולוגיה, האפיסטמולוגיה והמתודולוגיה הפמיניסטיות. שלושה מאמרים מציגים נושא זה מנקודות מבט שונות. מאמרה של חנה הרצוג מזהיר אותנו מפני סכנות המיסוד של המתודולוגיות האיכותניות והפמיניסטיות. הרצוג מצביעה על הסכנות של אימוץ ההיגיון הכמותני, של קיבעון וסגירות, הטמונות בחיפוש אחר כללי עשי/אל תעשי ואחר לגיטימציה בעולם הידע הפוזיטיביסטי ומציעה תפיסה גמישה, פלורליסטית ודינמית לעיצוב כלי המחקר ולהבנת האינטראקציות במחקרים פמיניסטיים. מאמרו של חן משגב דן בפולמוס סביב השאלה, האם תיאוריות פמיניסטיות ותיאוריות קוויריות משלימות או סותרות, ולאורו של פולמוס זה בוחן את האופן שבו עיצב את מערך המחקר שלו על קהילה טרנסג'נדרית ובחן את מקומו של מערך זה בשדה. המאמר החותם את הספר, מאמרה של ענבל וילמובסקי, עוסק בהוראת מתודולוגיות פמיניסטיות ומאפשר בחינה של היחסים בין האונטולוגיה, האפיסטמולוגיה והמתודולוגיה הפמיניסטיות, כפי שהם באים לידי ביטוי בהכשרה האקדמית.

לאורך מאמרנו, כמו גם במאמרי הספר האחרים, שזורות דוגמאות למחקרים שהציבו בבסיסם שאלה פמיניסטיות. שלושה מאמרים בספר מתמקדים בשלב בחירת השאלה במחקר פמיניסטי, ומבהירים כי לא מדובר רק בשאלה תוכנית, אלא גם בשאלה מתודולוגית. מאמרה של עינת לחובר שואל, האם כל מחקר ביוגרפי על אישה הוא בהגדרה מחקר פמיניסטי, ומראה כיצד התשובה לשאלה זו אינה יכולה לקבל מענה רק בשלב עיצוב השאלה, אלא מלווה את החוקרת לאורך שלבי המחקר הנוספים. מאמרה של הנרייט דהן־כלב ממחיש, שגם בשלב הראשון של עיצוב השאלה, הסטת המבט לחיי היום יום של מושאות המחקר, גם אם הן "נשים גדולות", היא מהלך פמיניסטי המאפשר מחקר של מה שנסתר מהעין במחקרים

הגמוניים על אותן נשים עצמן. המאמר ממחיש את העוצמה שבמתודולוגיית ההשוואה המונחת בבסיס השאלה המתייחסת לשלוש נשים מתרבויות ותקופות שונות. מאמרה של טל לוי־רוטנברג מלווה את החוקרת בתחנות השונות שהובילו אותה אל שדה המחקר, וממחיש את ההשלכות של ידע אקדמי, ניסיון תעסוקתי, סקרנות אינטלקטואלית ורגשית, ואכזבה מפעילויות מחקריות קודמות, על ניסוח שאלת המחקר, כמו גם על עיצוב כלי המחקר, השייכים לשלב הבא.

בשלב זה, בו מגבשת החוקרת את כלי המחקר שלה, עוסקים המאמרים הבאים. חנה הרצוג, שמאמרה כבר הוזכר, מצביעה באופן ספציפי על המשמעויות של המשאים ומתנים עם המרואיינות לגבי עצם ההשתתפות במחקר ובאשר למקום ביצוע הריאיון. חן משגב מדגים במאמרו כיצד לא יכול היה להסתפק בכלי מחקר אחד כדי להבין את רבדי העומק של הקבוצה הטרנסג'נדרית שאותה בחר לחקור. על כן ביצע מחקר שדה שכלל גם תצפיות משתתפות אינטנסיביות.

מאמרה של יערה לויץ פריימן עוסק בהכרעה מקדימה לביצוע הריאיון, הרלוונטית לכל מתודה שמחייבת הסכמת הנחקרים להשתתף במחקר. היא שואלת האם, כיצד ובאיזה שלב היה עליה ליידיע את מרואייניה, נערים בני 17-18, כי הם לוקחים חלק במחקר פמיניסטי ומשוחחים עם חוקרת פמיניסטית. לויץ פריימן בוחרת להציג עובדות אלו בפני הנערים רק בסוף הריאיון. מיפוי תגובותיהם מלמד על יחסי הכוח המלווים כל ריאיון מחקרי, ועל הצורך של חוקרות פמיניסטיות להיות מודעות להם. אכן, התמודדות עם יחסי הכוח עומדת גם בבסיס מאמרה של סיגל רון, שבחרה לראיין נשים מזרחיות מבוגרות המתגוררות בפריפריה הגיאוגרפית־חברתית של ישראל. רון מבינה את הראיונות שהיא מבצעת כמשוקעים ביחסי הכוח החברתיים, ודנה בדרכים של המרואיינות להתמודד עם יחסי כוח אלה, דרך החלטותיהן מה לספר ומה לשתוק. אורלי בנימין מבקרת את המתודה של ראינות עומק המתמקדים בחוויותיהן של נשים, תוך התעלמות מניתוח המבנים החברתיים והאידיאולוגיים המשפיעים על חוויות אלו. היא מציעה את האתנוגרפיה המוסדית כמתודה סוציולוגית־פמיניסטית, שמאפשרת לחבר בין חוויות אינדיבידואליות לבין הבניות חברתיות, ובכך מובילה אל עבר סולידריות פוליטית שפורצת את מגדל השן האקדמי וקושרת בין מחקר לבין אקטיביזם.

אחת ההתמודדויות המרתקות עם יחסי הכוח בין החוקרת לנחקרות, הובילה לאימוצה של מתודת המחקר המשתף, הנדונה בשניים ממאמרי הספר. מיה לביא־אג'אי מציגה את מתודת המחקר המשתף, מדגימה את השימוש בה על ידי תיאור מפורט של מחקר פעולה־משתף פמיניסטי, שהייתה חלק ממנו, ודנה באתגרים הטמונים במתודולוגיה כה מורכבת ותובענית. טל לויץ־רוטנברג, שמאמרה הוזכר גם בקשר לעיצוב שאלת המחקר, מתארת את שלבי המחקר המשתף הראשוניים בו היא מעורבת, ואת הבחירה במתודה זו כדרך להתמודד עם יחסי הכוח הלא שוויוניים בינה לבין הנשים שאיתן היא עובדת, העוסקות בזנות.

לאחר איסוף הנתונים ובמקביל אליו, עוסקת החוקרת גם בניתוח הממצאים

ובכתיבת דוח המחקר. מאמרה של עמליה זיו עוסק בסכנת האובייקטיביזציה הטמונה בניתוח תרבותי של ייצוגים של סובייקט אנושי. זאת, לאור ביקורת שהופנתה כלפיה בקשר לניתוח שערכה לייצוגיים תקשורתיים של דנה אינטרנשוניל. למרות שלא מדובר במחקר אמפירי, שיכול לכלול, למשל, ריאיון עם דנה אינטרנשוניל עצמה, יש בדיון הרפלקסיבי של זיו כדי לשפוך אור על האתגרים הניצבים בפני חוקרות פמיניסטיות במעבר מן השדה, עם האינטראקציות האנושיות המתרחשות בו, אל חדר העבודה, המחשב, והמחברת שבהם מבוצעים ניתוחי התוכן שהניבו אינטראקציות אלה.

המאמר הבא, מאמרו של מיכל קרומר-נבו ומירית סידי, מתמקד בשלב הלכאורה אחרון בעיצוב מחקר פמיניסטי - הכתיבה. קרומר-נבו וסידי מתמקדות בסכנת ההאחזה - הענקת משמעות של נחיתות למצבים של הברל או שוני, הטמונה בכתיבה מחקרית. הן מציעות שלוש אסטרטגיות כתיבה פמיניסטיות המתנגדות ליצירת אחרות היררכית: נרטיב; דיאלוג; ורפלקסיביות.

כפי שעולה מהמאמרים העוסקים במחקר פעולה-משתף ובאתנוגרפיה מוסרית, כתיבת מאמר אקדמי אינה, בהכרח, השלב האחרון בעיצוב מחקר פמיניסטי. כחוקרות פמיניסטיות שעסוקות ב"תיקון עולם", עלינו לתת את הדעת למשמעות החברתית של עבודתנו האקדמית. רבות מאיתנו אינן מסתפקות בכתיבת מאמרים רוויי ז'רגון, באנגלית, שיפורסמו בכתיבת עת יוקרתיים וייקראו על ידי מעגל מצומצם של אקדמאים העוסקים בתחום. מהלך כזה יקדם את הקריירה האקדמית שלנו אבל אינו עולה בקנה אחד עם האקסילוגיה הפמיניסטית. הנגשת הממצאים לקהל הרחב באמצעות פרסומים קשיחים ווירטואליים בשפת בני אדם ובדרכים יצירתיות אחרות (דוגמה מעוררת השראה היא המחזה ילד משלי המבוסס על ספרה של עמיה ליבליך סדר נשים, 2003); השתתפות בוועדות ממשלתיות; ראיונות לתקשורת והופעות פומביות בפורומים לא אקדמאיים; ושיתופי פעולה עם ארגונים פמיניסטיים אקטיביסטיים, הם חלק מהדרכים להפוך את תוצרי המחקרים הפמיניסטיים לרלוונטיים ליצירת סדר חברתי פמיניסטי חדש. דרכים אלו יכולות להנביע סקרנות אינטלקטואלית חדשה, ובתורן להזין מחקרים חדשים ותיאוריות פורצות דרך. כך, ההכרעות המתודולוגיות והאתיות, המסרבות לכלוא את המחקר במגדל השן, שבות ומזינות את האונטולוגיה ואת האפיסטמולוגיה הפמיניסטיות.

את הספר חותם מאמרה של ענבל וילמובסקי, אשר עוסק בהכשרה האקדמית במסגרת קורסים מתודולוגיים לעריכת מחקר פמיניסטי. וילמובסקי מזמנת הצצה נדירה לדיאלוג הפנימי והחיצוני שמנהלת מרצה פמיניסטית עם עצמה ועם תלמידותיה, סביב קורס בשיטות מחקר פמיניסטיות ומבקשת לשרטט דרכים שבאמצעותן הוראת המחקר הפמיניסטי תהא פמיניסטית בעצמה.

תודות

אנו אסירות תודה לפרופ' חגה נוה ולפרופ' חנה הרצוג על הנכונות להוציא את הספר לאור ב"סדרת מגדרים", מבית ההוצאה של הקיבוץ המאוחד. אנו רואות ב"סדרת מגדרים" בית טבעי לספר ושמחות שהוא יוצב לצד הספרים הפמיניסטיים האחרים שפורסמו במסגרתה. אנו מודות מקרב לב לפרופ' אייל זיסר, דקאן הפקולטה למדעי הרוח של אוניברסיטת תל אביב, לקרן קולטון, וכן לפרופ' יוליה מירסקי, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית, לפרופ' דייוויד ניומן, דקאן הפקולטה למדעי הרוח והחברה, לרקטור, פרופ' צבי הכהן, ולנשיאה, פרופ' רבקה כרמי, של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, על המענקים שהבטיחו את הוצאת הספר לאור. תודות לעורכת הלשונית, לאה שניר, לאורלי יואלי על האחדת רשימת המקורות, ולרכוז האדמיניסטרטיבית של המרכז הישראלי למחקר איכותני, עומר דוברבני, על הסיוע בתהליכי ההפקה של הספר. תודה נוספת שלוחה לחברות הקבוצה ולשופטות על הערותיהן למאמר זה.